

Леся Дідух,
старший науковий співробітник
Національного музею історії України

ЗМІЙОВИК З ВОЛИНИ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Змійовики – круглі двосторонні підвіски, що суміщають на своїх сторонах християнський сюжет і язичницьку змієподібну істоту. Ці вироби відрізняються від стандартних культових пам'ятників, вони є свідченням складного переходу від язичницької до християнської релігії та прикладом їх взаємодії. Привнесені на Русь з Візантії, ці християнські амулети з часом пристосовуються під запити місцевого населення, слов'янізуються. Яскравим прикладом цього є змійовики із зображенням святих цілителів Козьми і Даміана.

Ключові слова: змійовик, амулет, зміїне гніздо, цілителі, Козьма і Даміан.

У Національному музеї історії України (НМІУ) зібрана чимала колекція змійовиків, представлених різними іконографічними типами. У минулому році було опубліковано чотири змійовика з колекції НМІУ із зображенням святих цілителів, безсрібників Козьми і Даміана [6]. Всі чотири змійовики представлені однією іконографічною схемою (хоч і виконані в різних відливках): дві фронтальні фігури в ріст, між ними зверху звисає меч, а внизу прокреслено хрест на Голгофі, навколо грецький напис молитви; на звороті представлена жіноча голова, зверху і знизу якої відходять і звиваються в петлі десять зміїних тулубів. Змійовики ідентичні як у зображенні постатей святих, зміїної композиції, так і в розміщенні і накресленні букв написів. Побутували вони в середині XIII-XV ст.

У зібранні НМІУ представлений ще один змійовик, що відноситься до козьмодем'янівського типу, але відрізняється від вищезгаданих іконографією лицевої і зворотної сторін (НМІУ, інв. №В 1438). Він представляє особливий інтерес, оскільки відноситься до маловідомого типу козьмодем'янівських змійовиків. Це мідний, грубий медальйон (діаметр 54 мм, товщина 5 мм) з масивним, гранчастим вушком для підвішування (довжина 17 мм, ширина 10×8 мм) і низькорельєфними зображеннями. На лицевому боці містяться зображення двох святих у ріст, з німбами навколо голови. Святі одягнені в хітон і гімантій, один кінець якого накинута на ліву руку, права рука з розкритою долонею міститься біля грудей. З під одягу виглядають ноги, поставлені носками порізно. Волосся на голові святих кудряве, обличчя округлі, на ньому виділяються округлі випуклі очі. По бокам від фігур міститься заглиблений напис імен, з яких читаються лише окремі букви: біля правої фігури «КУЗ...», біля лівої «...МС...». По зовнішньому полю, виділеному двома високими вузькими бортиками, розміщений орнамент із випуклих кульок. На зворотному боці – у центрі людська голова з непропорційно видовженим обличчям, на якому виділені великі очі, ніс, рот. Від голови до низу схематичне зображення тулубу, від якого симетрично відходять шість зміїних тулубів, що являють собою три пари змій повернутих у різні сторони. Навколо голови зображені ще чотири пари змієподібних фігур. Всі зміїні зображення схематичні. Навколо, по зовнішньому полю, відділеному високими вузькими бортиками міститься орнамент у вигляді кружків. Сам змійовик грубої роботи, вірогідно відлитий в неякісній формі, у результаті деталі чітко не виділені, місцями сильно згладжені, написи імен не завершені, висота бортиків нерівномірна.

До музейної колекції змійовик був переданий у 1936 р. із зібрання Музею старожитностей Київського університету св. Володимира, колекція якого тоді передавалася до Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нинішнього НМІУ). Відомо, що у 1899 р. він експонувався на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві, у розділі церковних старожитностей, де був зазначений як змійовик з Овруцького повіту Волинської губернії [9, с. 15, №201]. Змійовик відрізняється від усіх відомих екземплярів, ідентичного амулета в літературі не відомо. Дещо близький за іконографією зображення св. Козьми і Даміана змійовик зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музею-заповіднику (Тернопільщина), датований XII-XIII ст. На лицевій стороні змійовика зображені прямостоячі фігури святих з німбами і кудрявим волоссям на голові. На круглому обличчі виділені великі круглі очі та довгий, дещо крючкватий ніс. Святі в одязі типу хітона і гімантія тримають праву руку з розкритою долонею біля грудей, лівої не видно з-під одягу. По зовнішньому полю випуклий круговий напис, що починається зі слів «ГН ПОМОЗН...», тобто «Господи помози...». На звороті – зміїна 10-тиголова композиція, що за класифікацією О. С. Орлова відноситься до типу 1 – «потужного» [18, с. 21, рис. 1,1], для якого характерні плавні вигини зміїних тіл, що утворюють петлі, у центрі композиції – жіноча голова. Цей зміїний образ відомий на давньоруських змійовиках з XI ст., вперше з'являється на змійовиках із зображенням архангела

Михайла і стає типовою іконографією на змійовиках козьмодем'янівського типу [14, с. 77-79, табл. XVI; 6, с. 142]. Типологічно близький, але не ідентичний змійовик був знайдений у 2011 р. в м. Стара Русса Новгородської області (РФ), під час розкопок Старорусської археологічної експедиції. Бронзовий змійовик був знайдений на П'ятницькому розкопі, всередині споруди, датованої першою половиною XII ст. [1]. Зображені на ньому св. Козьма і Даміан (імена підписані), навколо яких, по зовнішньому полю, розміщений нерозбірливий напис. На звороті виробу зображена людська голова, від якої хрестоподібно відходять по дві пари зміїних тулубів, що симетрично розходяться в різні сторони, утворюючи композицію із 16-тиголового змія.

Змійовики типологічно близькі, схожі за іконографічною схемою лицевої сторони, проте зображення не ідентичні. Відмінності між ними помітні як в окремих деталях зображення святих, оформленні зовнішнього поля, відрізняються іконографією зміїної композиції. Зображення на змійовиках дещо грубі, фігури святих помітно спрощені і повністю заповнюють простір, що помітно відрізняє їх від іконографії більшості відомих козьмодем'янівських змійовиків. Усталений тип змійовиків із зображенням св. Козьми і Даміана складається в середині XIII ст. і містить високорельєфні, порівняно тонкі стовпоподібні фігури святих (розміщених на відстані), простір між якими заповнений звисаючим мечем та прокресленою Голгофою [14 с. 77-79, табл. XVI; 24, с. 358-362; 6, с. 139-140]. Змійовик з Волині і вищезгадані змійовики відносяться до маловідомих варіантів і, вочевидь, представляють окремі лінії розвитку типу цієї групи змійовиків, ідентичних аналогій яких в літературі не відомо.

Амулети-змійовики давно привертають увагу дослідників давньоруської культури. Бібліографія змійовиків нараховує більше ста найменувань. Особливий інтерес у дослідників викликало зображення на звороті амулета – голова в оточенні змії. Цю композицію нарекли «зміїним гніздом», але в тлумаченні її походження і значення висловлювалися різні думки. Жоден археологічний предмет не викликав стільки суперечок. Більшість дослідників, особливо XIX ст., трактувало зміїну композицію як символ зла, проти якого і були призначені змійовики. При цьому одні виходили з апокаліптичного трактування зображення [26, с. 372-374], інші вказували на негативну суть зміїного образу, виходячи лише з його язичницького мотиву [7, с. 121-123; 23]. Згодом з'явилася чимало робіт, в яких язичницький зміїний образ, навпаки, трактувався як божество, що захищає від зла, тобто виступає в ролі оберега-апоτροпея [3, с. 26-30; 4, с. 206-210]. Охоронне призначення змійовиків ні в кого сумнівів не викликало. Вперше думку про те, що «змійовики є ні що інше, як охоронні наузи, амулети», висловив київський митрополит Євген Болховітін, який добре знався на народних віруваннях і звичаях [7, с. 122-123]. Але від чого вони мали захищати? На це питання наприкінці XIX ст. відповів проф. М. Соколов, застосувавши великий апокрифічний матеріал, він висловив думку що ці медальйони використовувалися як амулети від хвороб [23, с. 159]. Зображення ж християнського характеру не викликало ажіотажу серед дослідників і в більшості робіт, присвячених змійовиках, носило публікаційний характер. Лише у 1991 р. з'являється праця Т. В. Ніколаєвої, в якій опубліковано більшість відомих змійовиків давньоруського часу [14], в основу типології яких автор взяла лицеву сторону з християнськими зображеннями. На відміну від класифікації О. С. Орлова, розробленої у 1926 р., для змійовиків з колекції Державного історичного музею (Москва), в основі якої було «зміїне гніздо» [18], на думку Т. В. Ніколаєвої вирішальне значення для атрибуції і датування змійовиків мають зображення на лицьовому боці, якому, як правило, відповідає певна зміїна композиція [14, с. 30].

Сама форма і походження цих амулетів досі остаточно не визначені, хоч і вважається що зміїна композиція, як і сам тип амулета-змійовика, має візантійське походження. Усталена основа всіх варіантів зміїної композиції – людська голова оточена зміями є результатом іконографічного розвитку популярного античного мотиву – голови Горгони Медузи. Цей мотив в античному мистецтві мав характер талісману, хоч і трактувався як демонічний. Ймовірно, прототипом змійовиків були античні амулети від хвороби, які містили зображення голови Медузи Горгони [4, с. 206-210]. Найбільш ранні варіанти змійовиків були малоазійського походження, вони не мали християнських зображень і містили з одного боку образ голови із зміями, а на звороті «hystera»-формулу – напис магічного заклинання [19, с. 109; 27, с. 487-488, №664]. Близько X ст. ці амулети з'являються на просторах візантійської культури. Постійна присутність на них «hystera»-формули свідчить про безпосередній зв'язок між зображенням і змістом напису [2]. Слов'янський варіант цього напису на змійовиках не зустрічається, проте схожі заговори відомі в слов'янських текстах. Після їх порівняння виявилось, що грецьке слово «hystera» відповідає слов'янському слову «дна», «матка» і означає тяжку хворобу внутрішніх органів, а також демонічну істоту, яка спричиняє цю хворобу [23, с. 138] Безсумнівно, що ці амулети мали медичну спеціалізацію і були направлені на боротьбу з хворобою [2, с. 346]. У Візантії цей вид амулетів поступово видозмінюються і на одній зі сторін з'являється образ святого [19, с. 109]. На рубежі X-XI ст. виникає новий вид пам'ятників, що став основою для всіх наступних виробів:

круглі металеві амулети з класичним християнським ізводом і наявністю молитви з одного боку та зміїним гніздом з другого, навколо якого розміщується «hystera»-формула [19, с. 110]. Таким чином, християнство, запозичивши популярний сюжет, пристосувало його до потреб церкви. Амулет не втратив свого змісту, але лицева сторона його ставала благопристойно-християнською і зовні нагадувала іконку-медальйон.

Не дивлячись на численну літературу, досі не зрозуміло яким було ставлення до цих виробів, як до магічних амулетів, які будучи пережитком язичництва негативно сприймалися церквою, або, навпаки, були легітимізовані і сприймалися як предмети особистого благочестя, альтернативні хрестам та образкам. На думку про їх можливу християнську, благочестиву роль наштовхує передусім те, що багато з них були знайдені в ризницях соборів та монастирів [5, с. 74-76], наприклад, один з них був врізаний в іконостас Троїце-Сергіївської Лаври [14, с. 6], ще один зміїовик, вірогідно, належав полоцьким єпископам [24, с. 362]. Цікаво, що вищезгаданий зміїовик із Старої Русси був знайдений на місці споруди XII ст., господар якої був служителем церкви, на що вказує значна кількість церковних старожитностей, знайдених на місці [12]. У той же час на магічний статус зміїовиків вказує як розшифрування hystera-формули [23], так і свідчення їх власників [14, с. 136]. Безумовно, знаючи про подвійне значення амулетів, церковники, дивлячись в майбутнє, просто привчали людей до носіння предметів з християнською символікою і віри в них.

З'явившись у давньоруській культурі у XI ст., одночасно з поширенням християнства, зміїовики продовжують побутувати до XVI ст. Перші зміїовики були візантійського походження, але вже з середини XI ст. налагоджується їхнє місцеве виробництво. Так на давньоруських зміїовиках поширеним стає образ не Горгони, а змієної богині, культ якої був здавна відомий у Північному Причорномор'ї. Змієнога богиня Апі вважалася праматір'ю скіфів-кочівників і була символом землі [13, с. 259]. Під впливом причорноморських міфів у населення Середнього Придніпров'я поширилися уявлення про жіночу богиню, супутниками якої були птахи і змії [3, с. 28]. Наприклад, на придніпровських фібулах VI-VII ст. зображувалася жіноча фігура в оточенні змії. Їх, звичайно, не можна пов'язувати з давньоруськими зміїовиками, але ці фібули допомагають зрозуміти, що візантійські амулети були на Русі істотно переосмислені на ґрунті давніх хтонічних уявлень і, ймовірно, за участю північно-причорноморських (через Херсонес?) міфологічних прообразів [3, с. 28]. Характерна особливість козьмодем'янівських зміїовиків – відсутність грецької «hystera»-формули навколо змієної богині, образ якої займає весь простір амулета. На давньоруських зміїовиках жіноча голова в центрі зміїної композиції не має страхітливого вигляду, а в деяких її трактовках навіть має привабливі риси. Це скоріше вказує на те, що її образ носив не стільки демонічний, скільки пережитково-захисний характер [3, с. 28]. Отже, привнесені ззовні амулети корегувалися згідно місцевим традиціям і набували зрозумілих та популярних для населення образів.

Так у XIII ст. з'являються зміїовики з християнськими сюжетами, популярними серед місцевого слов'янського населення. У першу чергу до них відносяться зміїовики козьмодем'янівського типу. Культ Козьми і Даміана (у слов'янській традиції Кузьми і Дем'яна), двох братів-безсрібників, цілителів і чудотворців був широко популярний на Русі. Легенди про їх чудеса з'являються на Русі, як простежує А. І. Соболевський, у домонгольський час [22, с. 176]. Загалом братів-цілителів з такими іменами було три пари, які жили, як вважається, у різний час і в різних містах. Найбільшу популярність на Русі отримали Козьма і Даміан Азійські, вшанування яких припадало на 1(14) жовтня. Згідно легендам, брати жили у III ст. в Малій Азії і прославилися чудесами, серед яких більше 40 різних подвигів, насичених описанням різних рецептів при лікуванні хворих [8, с. 300]. На Русі з їх іменами пов'язано немало вірувань. Звичайно, у першу чергу вони вважалися святими цілителями, що «прияша от бога дар исцелений», лікують «всякие болезни и всяк недуг и всяку язю в людях» [20, с. 205]. Тому до них зверталися, у першу чергу, з молитвами про одужання. Крім того вони виступали покровителями домашньої худоби. Також Козьму і Даміана називали божественними ковалями. Майстри-ковалі вважали їх своїми патронами і не працювали в день вшанування святих, але завели звичай виготовляти до свята будь-які присвятні вироби [10]. Можливо таке перетворення святих на ковалів відбулося по принципу простої асоціації: «Кузьма» – «кузня». Козьмодем'ян – пізніша християнська назва язичницького бога вогню Сварога [21, с. 540]. Як і Сварогу, народна традиція приписувала святим Кузьмі і Дем'яну покровительство над весіллям [10]. Скувати весілля значило скувати невидимий нерозривний ланцюг шлюбного союзу. У слов'янському фольклорі ці святі фігурують як божественні ковалі, що скували перше рало і перемогли Змія-дракона [21, с. 540]. Згідно переказам, складеним у Середньому Подніпров'ї, святі Кузьма і Дем'ян впрягли змія і зорали велетенські борозни, так звані «зміїові вали» [17, с. 191]. Вочевидь, не випадково на козьмодем'янівських зміїовиках тулуби змії завершуються великими вухастими головами з розкритими пащами, цілком схожими на голови драконів. Популярність святих як цілителів й сприяла появі їх на амулетах-зміїовиках. Зміїовики із зображенням Козьми і Даміана побутували переважно на території Пів-

денної Русі [12, с. 31]. Вочевидь, цей тип змійовиків виник у Середньому Подніпров'ї, де розташовувалися земляні укріплення – «змійові вали» і був пов'язаний з фольклором Кузьмодем'янівського циклу, записаному в цих місцях України.

Зразками для змійовиків вочевидь слугували підвіски-іконки із зображенням братів-безсрібників. У 1998 р. в Києві по вулиці Володимирській біля Софійського собору була знайдена сланцева іконка (40×33 мм), на якій вирізьблені зображення двох святих у ріст, біля яких розміщені написи імен, вказуючи що це Козьма і Даміан (зберігається в НЗ «Софія Київська») [11]. Святі зображені в хітоні і гімантії, один край якого накинутий на ліву руку, а права з розкритою долонею міститься біля грудей. Іконка відмічається більш ретельною проробкою деталей і якістю виконання, порівняно з пізнішими іконками із зображенням цих святих [15, таб. 11, № 6], що дозволило дослідникам вважати київську іконку роботою майстра-візантійця [11]. Іконка знайдена в шарі ґрунту XII-XIII ст., вірогідніший час її попадання в культурний шар вважається перша половина XIII ст. [11]. Безсумнівно вона відноситься до ранніх виробів із зображенням Козьми і Даміана на Русі. На іконці брати-цілителі зображені без характерних для цих святих атрибутів – кісточки (лжиці) та посудини (ларца, ампули) для ліків, які вони зазвичай тримають в руках. Схожа подача постатей святих простежується і на давньоруських змійовиках, тобто без атрибутів у руках святих, права рука з розкритою долонею розміщена біля грудей, а ліва схована під гімантієм. Не виключено, що перші змійовики виготовлялися по взірцю візантійських іконок, переймаючи іконографічні особливості, але не копіювали їх повністю.

Змійовик з Волині (НМІУ) відрізняється від усіх відомих екземплярів козьмодем'янівських змійовиків давньоруського часу: по-перше, розміром, насамперед масивністю виробу (товщина 5 мм), по-друге, відсутністю кругових написів по фоні, заміненіх орнаментом і, в-третьє, іконографією «змійового гнізда», невідомою в загально прийнятій класифікації. У той же час іконографія лицевої сторони типологічно близька зображенню святих на київській іконці та на змійовику із зібрання Кам'янець-Подільського музею-заповідника, вірогідніше датування яких перша половина XIII ст. Відрізняє змійовик з Волині і подача імені святих, які через дефект відливки читаються не повністю, але розміщення букв дає змогу їх прочитати як **КУЗ(МА)** і **(Д)ЄМ(ИАН)**, замість характерного для змійовиків **КОВЗЪМА ДАМНАНЪ**. Аналогічний напис імені братів-цілителів зустрічається на міднолитих іконках-підвісках кінця XIV-XV ст. [25, с. 169, табл. XV, №248-250].

Проте робити якісь висновки зарано і не доречно, оскільки ми маємо неякісну відливку, яка дає лише уяву про модель та типологію предмета. Не знаючи історії знахідки предмета, не маючи достатньо впевненої аналогії (багато змійовиків із музейних і приватних зібрань по суті не введені в науковий обіг) у вивченні змійовика з Волині залишається багато не вирішених питань. Дана стаття носить публікаційний характер, метою якої є введення предмета до наукового обігу. Вирішення питання художньої стилістики, іконографії, атрибуції предмета справа майбутнього.

Список використаних джерел та літератури

1. Археология. Змеевик с изображением целителей Св. Козмы и Дамиана (XII в.) [Електроний ресурс]. Режим доступа: <https://cont.ws>. Доступ – 28.02.2016.
2. Барабанов Н. Д. К истории византийских народных верований. Истера / Н. Д. Барабанов // Античная древность и средние века. – 2003. – Вып. 34. – С. 322-347.
3. Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках / Г. К. Вагнер // КСИА. – 1961. – Вып. 85. – С. 26-30.
4. Велецкая Н. Н. О генезисе древнерусских «змеевиков» / Н. Н. Велецкая // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 206-210.
5. Даль Л. В. Заметки о медных гривнах XII в. / Л. В. Даль // Древности. Труды Московского археологического общества. – М., 1874. – Т. IV, вып. I. – С. 74-76.
6. Дідух Л. Змійовики Кузьмодем'янівського типу в зібранні НМІУ / Л. Дідух // Археологія і фортифікація України: зб. матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С.139-144.
7. Евгений (Болховитинов) митрополит киевский. Замечания о Черниговской гривне // Труды и записки Общества истории и древностей российских при императорском Московском университете. – 1833. – Ч. VI. – С. 121-123.
8. Иванова И. А. Опыт атрибуции иконы XV в. «Козьма и Дамиан» из Дмитрова / И. А. Иванова // Средневековая Русь. – С. 298-302.
9. Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве. – К., 1899.
10. Кириллица. 7 фактов о Косме и Дамиане на Руси [Електроний ресурс]. – Режим доступа: <https://cyrillitsa.ru/>. Доступ – 4.11.2011.

11. Климовский С. И. Новые находки каменных иконок в Киеве [Электронный ресурс] / С. И. Климовский // Восточноевропейский археологический журнал: электрон. науч. журн. – 2001. – №3(10). — Режим доступа: <https://archaeology.kiev.ua/journal/030501/klimovsky.htm>
12. Кутузова Л. Кто-то – теряет, кто-то – находит [Электронный ресурс]. // Газета Новгородские ведомости. – 2011. – 16 сент. – Режим доступа: <https://novved.ru>
13. Михайлова Р. Д. Про змієногу богиню та один тип змієвидної композиції / Р. Д. Михайлова // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.; Львів, 1997. – С. 256-261.
14. Николаева Т. В. Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики / Т. В. Николаева, А. В. Чернецов. – М., 1991.
15. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. / Т. В. Николаева. – М., 1983.
16. Нечаев С. Замечание о старинном медном образе / С. Нечаев // Труды и записки общества истории и древностей российских при императорском Московском университете. – М., 1826. –Т. III, ч. I. – С. 136-138.
17. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки / Н. В. Новиков. – Л., 1974.
18. Орлов А. С. Амулеты-змеевики Исторического музея / А. С. Орлов // Отчет ГИМ за 1916-1925 гг. – М., 1926. – С. 2-41.
19. Перседов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры / И. Перседов // Византия в контексте мировой истории: матер. науч. конф., посвящ. памяти А. В. Банк. – СПб, 2004. – С. 108-121.
20. Порфиридов Н. Г. Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты / Н. Г. Порфиридов // Советская археология. – 1972. – № 3. – С. 200-208.
21. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1981.
22. Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии / А. И. Соболевский // Сборник ОРЯС. – СПб, 1910. –Т. 88.
23. Соколов М. И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых «змеевиками» / М. И. Соколов // Древности. Труды славянской комиссии и Императорского Московского Археологического Общества. – М., 1895. – Т. 1. – С. 134-202.
24. Спасский И. Г. Три змеевика с Украины / И. Г. Спасский // Средневековая Русь. – М., 1976. – С.358-362.
25. Станюкович А. К. Неизвестные памятники русской металлопластики. Миниатюрные иконки-привески XI-XVI вв. / А. К. Станюкович. – М., 2011. – С. 169. – Табл. XV, 248-250.
26. Толстой И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками / И. И. Толстой // ЗРАО. – 1887.– Т. II. – №21. – С. 363-413.
27. Everyday life in vizantium. – Athens, 2002.

Рис. 1. НМГУ №В1438